

IX BOB

AMERIKA XALQLARI ETNOLOGIYASI

37-§. Amerika xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi.

38-§. Shimoliy amerikaning tub aholisi.

39-§. Markaziy Amerika xalqlari.

40-§. Janubiy Amerika xalqlari.

41-§. Amerikaning zamonaviy etnik qiyofasi

37-§. Amerika xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi

Amerika qit'asi o'zining hududi bilan faqat Osiyodan bir oz kichikroq bo'lib, odatda, Amerika deyilganda ikki materik, ya'ni Shimoliy Amerika va Janubiy Amerikadan iborat qit'a tushuniladi. Ular orasidagi chegara, odatda, Daren bo'yni, ba'zan esa Panama bo'yni orqali o'tkaziladi. Dunyodagi eng katta Grenlandiya oroli va yon atrofidagi bir qancha boshqa orollar ham Amerika tarkibiga kiradi. G'arbiy yarim sharda, Atlantika va Tinch okeanlari orasida joylashgan. Shimoliy Amerikada ko'pincha Markaziy Amerika va Vest-Indiya orollari alohida ajratiladi. Umumiy maydoni 42,5 mln. km². Aholisi 908 mln. 915 ming kishi (2013).

Amerikaning mahalliy aholisi bo'lgan hindularning kelib chiqishi uzoq vaqtgacha fanda sir bo'lib, turli faraz va mulohazalarni yuzaga keltirgan. Ayrim

olimlar Amerika aholisi avtoxton, ya'ni shu yerda paydo bo'lgan degan fikrni yoqlab chiqqanlar. Ammo Amerikaga odamlarning Osiyodan kelganligi, uning shimoldan janubga tomon asta-sekin ko'chib tarqalganligi oxirgi vaqtlarda tasdiqlangan. Bu ko'chish Bering bo'g'ozi bo'lmagan Osiyo va Amerika qit'asi qo'shilgan bir davrda ro'y bergan. So'nggi 40 yil ichida qilingan kashfiyotlarga tayanib, olimlarning ko'pchiligi bu yerda odam 30 – 25 ming yillar muqaddam paydo bo'lgan degan fikrga kelganlar. Atoqli antropolog L. Liki Amerikaga dastlab osiyoliklar hatto 50 – 100 ming yillar ilgari kela boshlagan degan fikrni ta'kidlagan. Ko'pchilik olimlar Janubiy Amerikaga esa odamlar dastlab 17 – 11 ming yillar ilgari kelgan degan fikrni quvvatlashadi.

Mahalliy amerikaliklarning ajdodlari butun qit'ada Shimoliy Alyaskadan janubdagi Olovli Yergacha osiyoliklar ekanligini arxeologik dalillardan tashqari antropologiya tuzilishlari ham tasdiqlaydi. Ularning hammasi mongoloid irqiga mansub bo'lib, badanining kam tukliligi, qora ko'zliligi, keng yalpoq yuzliligi va yonoq suyagining chiqqanligi bilan umumiy o'ziga xos tipni paydo qilgan. Ammo hindular osiyo mongoloidlaridan baland bo'yli, epikantus (ko'z qiyachig'i) ning kamligi va uzunchoqroq yuzi bilan ajralib turadi. Ular balki, ayrim olimlarning fikricha, o'zlarining osiyolik ajdodlarining antropologik tuzilishini saqlab qolgan. Hindulardan Shimoliy Amerika va Grenlandiyaga tarqalgan aleut-eskimoslar ancha ajralib turadi. Ularda mongoloid belgilari juda kuchli va hozirgi shimoli-sharqiy osiyoliklarga ancha yaqin. Demak, aleuteskimoslar Amerikaga kelgan aholining eng oxirgi oqimi bilan bog'liq.

Qolgan barcha hindular necha asrlar va hatto ming yillar davomida asta-sekin shimoldan janubga va keyin qit'aning ichki hududiga tarqalgan hamda

turli elat va xalqlarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ba'zi umumiy belgilariga qarab ular, odatda, uch katta guruhga: shimoliy amerikalik, markaziy amerikalik va janubiy amerikaliklarga bo'linadi. Ular o'zaro faqat bo'yi va badan terisining rangi bilan farqlanadilar. Shimoliy Amerika hindulari bo'yining balandligi, ko'zining to'g'ri qiyig'i va burgutsimon burni bilan ajralib turadi.

Amerika mahalliy aholisining kelib chiqishiga oid fikrlar fandagi quyidagi xulosalarda o'z aksini topgan. 1) Amerika insoniyat paydo bo'lgan mintaqa hisoblanmaydi; 2) Yangi Qit'aga odamzotning ko'chib o'tishi Shimoliy – 30 ming: yillardan avval Sharqiy Osiyodan ko'chib o'tgan; 3) Hindularning ajdodlari Amerikaga Bering bo'g'ozi orqali kirib kelgan.

Markaziy va janubiy amerikalik hindular eng qadimiy irqiy belgilarini saqlab qolganlar, odatda, ular past bo'yli, ochiq jigarrang badanli bo'lgan. Badiiy adabiyotda, ayniqsa, F. Kuper asarlarida, hindularni «qiziltanlilar» deyilgan. Umuman olganda «qiziltanli» iborasi Yangi Angliyaga kelib o'rnashgan britaniyalik mustamlakachilar orasida paydo bo'lgan. Aynan ular bilan beofaks (hozir mavjud emas) qabilasi qo'shni bo'lgan bo'lib, aynan mazkur qabila jangchilari o'zlarining badanlarini qizil tusli bo'yoq bilan bo'yagan. Natijada «qiziltanli» iborasi hindularni yevropalik, osiyolik va afrikaliklardan ajratuvchi irqiy ko'rinish kasb etgan. 1992-yil bir guruh amerikalik hindular AQShni patentlar va savdo belgilari boshqarmasiga «qiziltanli» so'zini AQSh firmalari, sport komandalari, savdo belgilari tarzda qo'llashini ta'qiqlash borasida murojaat qilgan. Ularning fikricha, bu so'zni qo'llash huquqi aynan qiziltanli hindulargagina tegishlidir. Lekin «qiziltanli» so'zini yuridik tavsiflash imkoni bo'lmaganligi uchun ularning murojaati qanoatlan-tirilmagan.

Amerika tubjoy aholisining tillari kam o'rganilgan. Ammo ular juda ko'p mayda til guruhlariga bo'linib ketgan. Olimlarning aniqlashiga qaraganda, bu yerda hindularning taxminan ikki mingdan ortiq tillari mavjud bo'lib, ularni 110 ta til oilasiga bo'lish mumkin. O'z navbatida, mazkur tillar oilasi beshta yirik til guruhlariga birlashtirilgan: makrokarib, makroaravak, makrokechua, makromayya va baskdene. Balki bu klassifikatsiya hindularning ko'chib kelish jarayonini, ya'ni migratsiya to'loqini aks ettirishi ham mumkin. Bulardan tashqari, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan yana uchta til turkumiga birlashtirilgan tarqoq qabilalar borki, ular Janubiy Amerikada joylashgan bo'lib, eng dastlabki migratsiya bilan bog'liqdir.

So'nggi davrlargacha ko'pchilik qabul qilgan klassifikatsiya asosida mahalliy tillar 20 ga yaqin til oilalariga birlashtirilgan. Hozirgi davrda hindu tillarining asosiy qismi ayrim mamlakatlarning davlat tillari tomonidan siqib chiqarilgan yoki siqib chiqarish arafasida. Faqat eng yirik til oilalari – kechua, aymara, mayya va ularga yaqin tillar o'z mavqeini saqlab qolganlar. Umuman olganda, Shimoliy Amerikada yashovchi hindu qabilalarni quyidagi til guruhlariga bo'linadi:

- na-dene (atapaksklar, tlinkitlar va iyaklar) shimoliy g'arbda yashagan;
- markaziy va shimoli-sharqiy rayonlarda yashovchi algonkinlar;
- alkonkinlardan janubda yashovchi siular;
- AQSh janubi-sharqidagi muskogilar;
- AQSh g'arbidagi penuti va xokalar;
- Tinch okeani AQSh va Kanada sohillarida yashovchi slelishlar va vakashilar;
- AQSh g'arbida va Meksikada yashovchi yutoasetekilar;
- Meksikaning janubi-sharqida va Gvatemalada yashovchi mayalar;

– Janubiy Meksikada (mayalar bilan oto-mangellar orasida) yashovchi mixe-sokelar.

Ushbu oilalar, ayniqsa, penutlar va xokalarning tarkibi va chegarasi ma'lum ma'noda o'xshash hisoblanadi.

1826-yilda cheroki qabilasi sardori – Sekvoyya (Jorj Gess) cheroki alifbosini yaratgan, 1828-yilda esa cheroki tilida «Cheroki Feniks» gazetasini nashr qila boshlagan. Cho'lda yashovchi hindular piktografik yozuvdan foydalanganlar.

E'tiborli jihati shundaki, yuqoridagi tillarda Peru va Boliviya da hatto maktablar va adabiyot mavjud. 1975-yil 27-iyunda birinchi marta Amerika qit'asida Peru hokimiyati kechua tilini davlat tili deb e'lon qildi. Paragvayda ispan tilini yengib o'tib, mavqeini tiklagan guarani tilida adabiyot va matbuot mavjud bo'lib, bu tilda radioeshittirishlar tayyorlanadi.

Hozirgi kunga kelib birgina AQShda besh millionga yaqin hindular yashaydi va ular mamlakat aholisining taxminan 1,6 foizini tashkil qiladi. Eng ko'p sonli hindular Kaliforniya (740 ming), Oklaxoma (415 ming) va Arizona (366 ming) shtatlarida yashaydi. Los-Anjeles – eng ko'p sonli hindular yashaydigan shahar hisoblanadi.

Oxirgi yillarda AQShda 565 hindu qabilalari ro'yxatga olinib, bu qabilalar federal hokimiyat tomonidan rasman tan olingan. Rasmiy ro'yxatdan o'tish uchun mazkur qabilalar hindu bo'lmagan yevropaliklar kelgunga qadar mustaqil faoliyat olib borgan bo'lishi va bu ularga o'zlarining milliy an'ana va yozma konstitutsiyasiga ega bo'lish imkoniyatini yaratib beradi. Shuningdek, AQSh qonunchiligiga ko'ra, o'zining bobosi yoki buvisi Amerikaning mahalliy aholisi bo'lib, ularning qabilasi zamonaviy AQSh hududida yashaganligini isbotlab bera olgan shaxsnigina hindu hisoblash mumkin. Umuman olganda,

hindular AQShda qator imtiyoz va huquqlarga ega bo'lib, ularning eng asosiylari:

- jamoat tashkilotlarini tuzish va o'zini o'zi boshqaruv jamoalari (oqsoqolllar kengashini tuzish);
- jamoa yashovchi hududlarga mahalliy hakamlarni yuborish;
- soliq imtiyozlari va hukumat subsidiyalarini olishdir.

Taxminan ming yillar muqaddam Amerikaning shimoli-sharqiy sohillarida va Grenlandiyada normannlarning yashaganligi («Vinland») aniqlangan. Aynan normannlar Grenlandiyaga o'rnashib olgach, XI – XIII asrlarda Nyufaundlend oroli, Labrador yarim orolining sohillari, shuningdek, Baffin dengizida 74 sh. k. gacha borganlar, lekin bu kashfiyotlar o'sha davrda yevropaliklarga ma'lum bo'lmagan. Shu bois ham Amerikaning mustamlaka qilinishi ispan hokimiyati xizmatidagi genuyalik Xristofor Kolumbning 1492-yil 12-oktabrdagi kashfiyoti bilan bog'liq deb ta'kidlanadi. Buyuk sayyoh Hindistonga g'arbiy yo'lni izlab Karib dengizidagi Bagam arxipelagiga yetib kelib, uni G'arbiy Hindiston (Vest-Indiya) deb o'ylagan. Juda qiyinchiliklar bilan kashf etilgan o'lkani Salvador (ispancha «xaloskor») deb atagan. 1492 – 1503-yillar davomida Xristofor Kolumb yetakchiligida 4 ispan ekspeditsiyasi Bagama orollari, Kuba, Gaiti, Kichik Antil, Puerto-Riko, Yamayka orollari hamda Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama bo'yni sohillarigacha yetib kelgan bo'lsa-da, bu yerlarni hindlarniki degan fikrini o'zgartirmadi. Ammo uning ayrim zamondoshlari yangi kashf etilgan yerlar Osiyo emasligini tezda aniqlasalar, 1497 – 1498-yillarda J. va S. Kabot Shimoliy Amerikaning sharqiy qirg'oqlari bo'ylab suzganlar. 1500 – 1501-yillarda portugal G. Kortirial va 1504-yilda fransuz dengizchilari San-Lavrentiy qo'ltig'igacha kirdilar.

1513-yilda ispanlar Florida yarim orolini kashf qilganlar. 1609-yil fransuz S. Shamplen Shimoliy Apalachi tog'lari, 1615 – 1648-yillarda uning agentlari Buyuk ko'llargacha yetib borganlar. 1648-yil F. Popov va S. Dejnyov Chukotka dengizidan Tinch okeanga o'tib, Shimoliy Amerika tor bo'g'oz orqali Osiyodan ajralib turganligini aniqlagan. Amerikani garchi X. Kolumb tomonidan kash etilgan bo'lsa-da, uning nomlanishi iste'dodli florensiyalik, ispan qiroli xizmatida bo'lgan sarkarda Amerigo Vespuchi nomi bilan bog'liq. 1497-yildan keyin u bir necha marta yangi qit'aga kelgan ekspeditsiyaga bosh bo'lgan. Vespuchi 1501 – 1502-yillardagi sayohatidan keyin: «Bu o'lkani Yangi Dunyo deb atash lozim. Shunki bizning ajdodlarimiz bu yerlar to'g'risida tasavvurga ega bo'lmaganlar», – deb yozadi. Uning mashhur xatlarini o'qigan atoqli geograf va kartograf Martin Valdzemyuller 1507-yilda nashr qilingan «Kosmografiyaga kirish» asarida yangi ochilgan dunyo qismini «Amerigo yoki Amerika mamlakati», deb atashni hech kim man qilmaydi, deb yozgan edi. Shunday qilib, Kolumb kashf etgan yangi qit'a keyingi sayyoh nomi bilan tarixga kiradi. Lekin ayrim mutaxasislarning fikricha, mazkur qita nomini Amerigo Vespuchchi nomi bilan nomlanishi birmuncha bahsli hisoblanadi. Shunonchi, 1908-yil Alfred Xaddni fikricha, mazkur nom Bristollik savdogar Richard Amerika nomi bilan bog'liq bo'lib, u 1497-yilda Nyufaundlendni kashf qilgan Jon Kabot ekspeditsiyasiga xomiylik qilgan. Boshqa bir taxminga ko'ra, Amerika qadimgi vestgot nomi bilan mashhur bo'lgan Amairik ismli ispan dengizchisi sharafiga qo'yilgan. Shuningdek, «Amerika» nomi qadimgi hindular tilidan olingan bo'lishi mumkin degan taxmin ham mavjud¹.

¹ <http://www.uhmc.sunysb.edu/surgery/america.html>

XVI asr boshlarida ispan istilochilari Shimoliy Amerikaning janubiy qismini bosib oladilar. Yangi dunyoning afsonaviy boyliklari to'g'risida hikoyalarni eshitib, sayyohlar ortidan kelgan ispan konkistadorlari hindularni ayovsiz qirib, talon-toroj qilganlar. Ayniqsa, 1519-yilda Ernando Kortes yurishlari natijasida hozirgi Meksikada asteklar davlati bosib olinadi. 14 yil keyinroq Fransisko Pizarro boshchiligidan ispan askarlari hozirgi Peru, Boliviya va Ekvador yerlaridagi davlatlarni o'zlariga bo'ysundiradilar.

Ispanlar ortidan boylik axtarib portugallar, inglizlar, fransuzlar va gollandlar kela boshlaydilar va Yangi Dunyoni bo'lib mustamlakaga aylantiradilar. Oqibatda Shimoliy Amerika Rio-Grande daryosining shimolidan ingliz va fransuzlar qo'liga, Meksika, Markaziy va Janubiy Amerika ispanlar hamda portugallarining qo'liga o'tadi. Vest-Indiya orollarini ispan, ingliz, fransuz va golland istilochilari o'zaro bo'lib olishgan. Hatto Daniya ham bir qismini egallagan. Oqibatda, hindular serunum yerlaridan mahrum bo'lib, bir qismi qulga aylangan, qolgan qismi esa qirilgan. Ispaniya, Portugaliya qirollari va cherkovlarning xazinalari boylikka to'lib ketgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, qisqa muddat, ya'ni, XVI asrning birinchi yarmi davomida 15 million hindular qirib tashlangan.

Odatda, Amerika xalqlarini o'rganish muqaddimasi ularni xo'jalik-madaniy mintaqa yoki tiplarga bo'lish klassifikatsiyasi tamoyiliga asoslanadi. Bu tamoyil, asosan, tabiiy sharoitga moslashgan xo'jalik va maishiy turmush xususiyatlari bilan belgilanadi. Ammo biz Amerika tub aholisini, asosan, uch qismga – Shimoliy, Markaziy va Janubiy Amerikaga bo'lib o'rganamiz.